

FUTBOLUN SÖZEL HALİ: TELEVİZYON PROGRAMLARI

Selami ÖZSOY

Abant İzzet Baysal Üniversitesi

İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü,

Bolu

ÖZET

Televizyondaki futbol programları, sıkça seyredilen program tipi olarak Türkiye’de neredeyse her kanalda yer almaktadır. Çoğunlukla müsabaka görüntüsü olmaksızın yayınlanan bu programların formatında neredeyse tamamı erkek olan büyük kulüplerde oynamış eski futbolcular, eski hakemler ve gazetecilikten gelen spor yorumcuları, futbol gündemini konuşmaktadır. 2012 yılında Radyo Televizyon Üst Kurulu’na (RTÜK) en fazla şikâyet edilen program türü olan futbol programları, aynı zamanda müsabakalardaki şiddet ve centilmenlik dışı olaylarla da ilişkilendirilmektedir. Bu araştırmada televizyonlarda yayınlanan futbol programlarının izleyiciler tarafından nasıl algılandığı incelenmiştir. Bu amaçla ilgili konuda uzman olan iki akademisyen ve kullanıcı görüşleri doğrultusunda 23 soruluk bir anket geliştirilmiştir. Anket daha sonra bir internet sitesi üzerinde yapılandırılarak Şubat 2013 ve Aralık 2013 ayları arasında katılımcıların erişimine açılmıştır. Sosyal medya ve spor haber sitelerinde yapılan duyuru sonucunda anketi 423 katılımcı doldurmuştur. Yapılan faktör analizi ile madde sayısı 15’e indirilmiş ve “olumlu görüş”, “olumsuz görüş” ve “hakem eleştirisi” olarak isimlendirilen 3 faktörlü çözüme ulaşılmıştır. 15 maddenin güvenilirlik katsayısı $\alpha=.688$ olarak bulunmuştur. Sonuç olarak katılımcıların televizyondaki futbol programlarıyla ilgili algısının genelde olumsuz olduğu saptanmıştır. Katılımcılara göre futbol yorumcuları ortamı gererek izlenme oranını arttırmaya çalışmaktadır. Erkek katılımcılar, kadınlara göre televizyondaki futbol programlarını daha olumlu algılamaktadır ($p<.05$).

Anahtar kelimeler: Futbol, Spor, Televizyon, Medya.

THE VERBAL STATE OF FOOTBALL: TV PROGRAMS

ABSTRACT

Football programs on television are broadcasted in almost all channels as a popular genre in Turkey. The format of these programs which does not normally include visuals of matches consists of talks about the football agenda by ex-footballers of major clubs, ex-referees and mostly male sports commentators whose backgrounds are on journalism. Football programs, reported to the Radio and Television High Council (RTHC) the most, are also associated with violence and unsportsmanlike conduct in matches, as well. The current study investigated how football programs on TV are perceived by the viewers. A 23-item survey was developed related to the topic in line with the views of viewers and two academicians. Later the survey was configured on an internet site, opened to access between February 2013 and December 2013 and announced to the public with the help of the social media and sports news. The survey was answered by 423 participants. Following the factor analysis, the number of items was decreased to 15, and a 3-factor structure consisting of “positive views”, “negative views”

and “referee criticism” was generated. The reliability coefficient of these 15 items was found to be $\alpha=.688$. The results show that the participants had mostly negative perceptions regarding the football programs on TV. According to participants, football commentators try to increase ratings by creating tension. Compared to the female participants, the male participants perceive football programs on TV more positively ($p<.05$). Major leagues are discussed, and generally males are addressed in these programs, and they are intensively watched since they include arguments. The participants emphasized that biased comments are common in the football programs, fair play is not encouraged, and the principles are not followed. The participants also believe that commentators overdo their criticisms of the referees.

Keywords: Football, Sport, TV, Programs, Media.

Giriş

Geride bıraktığımız yüzyılın en önemli icadı olan televizyon, günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiş, bireyler arası iletişimden kültürel ürünlerin tüketimine kadar birçok alanda etki sahibi olmuştur. En ucuz ve zahmetsiz haber, bilgi ve eğlence kaynağı olan televizyonun kullanımı ve işlevleri, teknolojinin gelişmesiyle günden güne artmaktadır. Sayısal teknolojinin yaygınlaşmaya başlamasıyla televizyon yayınları, seyir halindeki araçlardan internet tabanlı mobil cihazlara kadar her ortamda izlenebilir hale gelmiştir. Televizyon; içeriğindeki haberler, diziler, filmler, sportif programlarıyla günlük sohbetlerin de kaynağını oluşturmaktadır. Yaygınlaşmaya başladığı ilk dönemlerde her evde bir tane olan televizyon alıcıları günümüzde neredeyse evlerin her odasında bulunmakta, mobil cihazlara da eklenmesiyle bireyi sürekli etki altında tutmaktadır.

Bununla birlikte televizyon bireyin sosyalleşmesinde aile ile neredeyse eşit bir noktaya gelmiştir. Televizyon, gönderdiği görüntüler aracılığıyla kişilik yapısını da şekillendirmektedir. Bireyler, televizyondaki görüntülerle empati kurmaktadır. Gerçeğin kopyası olan görüntülerin hızlı akışı ve olayların üzerinde düşünebilme fırsatının olmayışı bu aracı etkili bir propaganda aracına dönüştürmektedir. (Gürel, 2007, s.124-25). Televizyon, bu anlamda Althusser’in ifade ettiği gibi Devletin İdeolojik Aygıtları’ndan (DİA) biridir. Eleştirel yaklaşıma göre televizyon gibi kitle iletişim araçları, yönetenlerin kitleler üzerinde hegemonyasını yeniden kurduğu ve meşrulaştırdığı ortamlardır. Althusser, Devletin İdeolojik Aygıtları arasında kültürel DİA olarak sporu da saymaktadır (Althusser, 2010, s. 169).

Futbol ve Televizyon

Kitleleri günlük hayatın sıkıntılı ve tek düze gerçekliğinden bir süreliğine de olsa uzaklaştıran oyalama araçlarından biri de futboldur. Dünya üzerindeki milyonlarca futbolsever, tuttıkları takımın galibiyeti veya yenilgisiyle kendilerini meşgul etmekten haz duymaktadır. Portekiz diktatörü Salazar’ın (İspanya diktatörü Franco’ya yakıştıranlar da

vardır) 3 F³’sinden biri olan futbolu (diğerleri *fado*: arabesk müzik ve *fiesta*: eğlence veya bazı kaynaklarda *fatima*: örgütlü din) kitleleri uyutan bir araç olarak gören, modern zamanların dini yakıştırmalarını yapan yaklaşımlar da mevcuttur. Aslanoğlu (2008), “Futbol olmasaydı bu denli geniş yığınları ne oyalayabilirdi?” sorusunu şöyle cevaplamaktadır: “Bir şeyler uyduracaklardı elbet, insanlık binlerce yıl, asla hayati önemde bulunmasa da kendilerini oyalayacak, eğlendirecek, etrafında birleşecekleri, durmadan sözünü edecekleri çeşitli meşguliyetler bulabilmişler. Ne ki, tüm dünyada bu denli yaygın ve eş zamanlı yaşanan bir oyalanma konusu, geçtiğimiz çağlarda ne yaşanmış, ne duyulmuştur” (s. 364).

Futbol, toplum hayatında birçok etkiye sahip olan televizyonun en önemli konularından biri haline gelmiştir. Authier (2002) büyük iletişim gruplarının futbola girişini Olympique de Marseille’in yatırımcısı Robert Louis-Dreyfus’tan aktarıırken, paralı yayıncılığın futbol, sinema veya porno üçlüsünden en az ikisine dayanmasının zorunlu olduğunu belirtmektedir (s. 26). Arık’ın da (2008) belirttiği gibi televizyon ve futbol, geride bıraktığımız yüzyılda birbirlerini besleyen, destekleyen bir yapıyla adeta “simbiyoz bağ” ile birbirlerine bağlanmıştır. Bir eğlence aracı olarak televizyon ele aldığı her türlü içerik gibi, futbolu da kendi anlatısına uydurmaktadır. Futbol içerik olarak, televizyonun anlatım yöntemine de uygundur. Yapay ve önemsiz tartışmaların yaşanabileceği konular sunan futbol, tam da televizyonun bu özelliğine uygun düşmektedir. Bir eğlence, dinlenme ve vakit geçirme aracı olarak kullanılan televizyon ve benzer amaçlar için bağlanılan bir oyun olan futbol, birbirlerini karşılıklı olarak geliştirmektedir (Şeker ve Gölcü, 2008, s. 132-133).

Futbolun halka ulaşmasında ve endüstrileşmesinde en önemli katkıyı televizyon yapmıştır. En fazla ilgi gören ve adeta bir endüstri kolu haline gelen futbolun baskın yapısı, gazete ve diğer basılı yayınlarda olduğu gibi televizyonda da diğer spor dallarına hayat hakkı tanımamaktadır. Kanallar, tamamen ticari kaygıların sonucu yüksek izlenme oranı (reyting) elde etmek amacıyla üç büyük kulüp olarak adlandırılan Galatasaray, Fenerbahçe ve Beşiktaş’ın taraftarlarına yönelik tek tip programlar hazırlamaktadır.

Başat spor olarak kabul edilen futbolun televizyon spor haberlerindeki hegemonyası, diğer dallar tarafından ancak spor için en büyük organizasyon olarak kabul edilen şampiyona veya başarı için en üst düzey olan şampiyonluk gibi durumlar söz konusu olduğunda kırılabilir. Bir başka deyişle diğer spor dalları çoğu zaman bu kavramlar sayesinde televizyon spor haberlerinde yer alabilmektedir (Kazaz, 2007, s. 355). Ancak bazen bu tür başarıların da küçük haberlerle geçiştirildiği görülmektedir. Arkas Voleybol Takımı 2009 yılında Avrupa Challenge Kupası’nı kazanan ilk Türk ekibi olurken, Galatasaray’ın UEFA kupası şampiyonluğunu baş sayfalarından duyuran gazeteler Arkas’ın haberini 1. sayfalarının

altında küçük puntolarla geçiştirmiştir. Spor gazetelerinde ise bu haber 13. sayfasında yer bulabilmiştir (Talimciler, 2010, s. 177).

Televizyonun toplumu spora yönlendirmede önemli bir etken olduğu bilinmektedir. 1970’li yıllarda televizyonun tek kanallı olduğu dönemlerde yayınlanan, ABD’de siyahî öğrencilerin bulunduğu bir kolejde beyaz bir koçun çalıştırdığı basketbol takımının maceralarının işlendiği Beyaz Gölge isimli televizyon dizisi Türkiye’de basketbolun gelişmesinde önemli bir katkı sağlamıştır. Tek kanallı dönemlerde TRT’den yayınlanan buz sporlarıyla ilgili organizasyonlar da Türkiye’deki izleyicilerde bu spora yönelik bir farkındalık oluşturmuştur. Benzer şekilde çocukların spora yönelmelerinde televizyonun etkisinin “Buzda Dans” adlı yarışma programı üzerinden incelendiği bir araştırmada (İlhan ve Gencer, 2012) yaklaşık olarak her dört çocuktan birinin bu yarışmadan etkilenerek buz pateni yaptığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Özel televizyonların yaygınlaşmadığı 1980’li yıllarda Türkiye’de 1. Lig dâhil futbol müsabakaları genellikle pazar günleri gündüz saatlerinde oynanırdı ve futbolseverler için tek canlı haber kaynağı radyoydu. TRT radyoları, genellikle aynı saatte başlayan müsabakalar için özel program hazırlar, müsabakaların oynandığı şehirlerdeki muhabirleri ile canlı telefon bağlantıları kurularak sonuç ve detaylarını dinleyenlere ulaştırırdı. Bu dönemde diğerk müsabakaların tribün hâsılatının etkilenmemesi için günde sadece bir maç televizyondan naklen yayınlanırdı. Daha sonraları futbol müsabakaları naklen yayınlarının şifreli kanala geçmesiyle, televizyon yayınları kulüpler için en önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir.

Türkiye’de 1990 yılında özel televizyonların açılmasıyla birlikte artan program türleri arasına spor programları da girmiştir. Tematikler dışında kalan kanallarda yer alan futbol programlarında çoğunlukla müsabaka görüntüsü olmaksızın neredeyse tamamı erkek olan yorumcular (büyük kulüplerin eski futbolcuları, eski hakemler ve gazetecilikten gelme spor yorumcuları vb.) futbolun gündemindeki konuları ele almaktadır. Radyo ve Televizyon Üst Kurulu’nun (RTÜK) (2012) yaptığı araştırmaya göre televizyon programlarının izlenme sıklığı sıralamasında spor programları; yerli diziler, haberler, Türk filmleri, yarışma programları, yabancı filmler ve belgesellerin ardından 7. sırada yer almıştır (s. 54). Özellikle Spor Toto Türkiye Süper Ligi’nde oynanan futbol karşılaşmalarının tartışıldığı programlarda, futbolseverlerin gündemdeki müsabaka ve olaylarla ilgili bilgi ve yorum ihtiyaçları giderilmektedir. Televizyondaki spor programları geniş bir izleyici çeşitliliğine de sahiptir. Türkiye’deki televizyon izleyici yapısı üzerine yapılan bir araştırmada (Misci Kip, 2013) genelde televizyon programlarının izlenme oranlarının sosyal gruplara göre farklılaştığı

gözlenirken, 23 televizyon programı türünden biri olan spor programlarında gruplara göre herhangi bir farklılık görülmemiştir. Bu araştırma bulgularından hareketle, spor programlarının kültürel birikimi, aile reisi, eşi ve onların anne babalarının eğitim seviyeleri ve mesleklerine göre tanımlanan sosyal gruplara göre genelde toplumun her kesimine hitap ettiği söylenebilir.

Milli Eğitim Bakanlığı (2008) tarafından ilköğretim ve ortaöğretim okullarında öğrenim gören öğrencilerin televizyon izleme alışkanlıklarının belirlenmesi amacıyla yapılan araştırmada öğrencilerin %41.9'unun spor programlarını izlediği ortaya çıkmıştır. Verilere göre öğrencilerin en çok izledikleri program türleri arasında spor programları %41.9 ile 7. sıradadır. En çok izlenen türler ise müzik programları (%58.6), diziler (%56.6), haberler ve haber programları (%54.0), yerli filmler (%53.9), yabancı film (%51.6), belgesel ve çevre bilincini arttıran yayınlardır (%50.3). Öğrencilerin evinde en fazla izlenen program türlerine bakıldığında ise haber ve dizi programların ardından %38.2 ile spor programlarının üçüncü sırada olduğu saptanmıştır. Öğrenciler spor programlarını Digitürk'te %53.6, TRT'de %15.9, Show TV'de %8, NTV'de % 22.4 oranında izlemektedir.

Bu araştırmalardaki değerlere rağmen güncel izlenme oranı (reyting) raporlarına bakıldığında futbol programlarının tamamının yüksek bir orana sahip olduğunu söylemek zordur.

Televizyon endüstrisinin dolaşıma soktuğu esas mal, programlar değil, izleyicilerdir. Televizyon endüstrisi esas olarak izleyicileri reklamcılara pazarlamaktadır. Bu anlamda izleyiciler, televizyon izlerken bir yandan da reklamcılar için mesai yapmaktadır (Mutlu, 1999, s. 88). Spor programlarının da bu bağlamda mesai yapan izleyicilerin bir bölümüne hitap ettiği söylenebilir. İzlenme oranlarına bakıldığında spor programlarının diğer program türlerine göre düşük bir paya sahip olduğu görülmektedir. Spor Toto Süper Ligi'nin oynandığı 2013 Aralık ayının ilk yarısındaki reyting ölçümlerine bakıldığında sadece TRT'nin pazar günleri yayınlanan Stadyum programı dışında (16. sıra, 2.8 reyting) ilk 100 program arasında spor programı bulunmamaktadır. TRT 1'in akşam kuşağındaki Spor Haberleri ile Samanyolu TV'nin Sporda Bugün adlı haber kuşağı, ortalama her gün en fazla reyting alan spor programları arasında yer almıştır. 10 Aralık 2013 tarihinde oynanan ve kar yağışı nedeniyle yarıda kalan, Star TV'deki Galatasaray-Juventus Şampiyonlar Ligi karşılaşması 15.81 reyting ile incelenen dönemde günlük listelerin 1. sırasında yer alan tek spor yayını olmuştur (Günlük İzlenme Oranları, Aralık 2013, medyatava.com adresinden alınmıştır).

Sayılarının fazla olmasına rağmen futbol programlarının yayın saatleri izleyicinin yoğun olduğu saatlerin dışına kaymıştır. Televizyondaki futbol programları müsabaka

görüntülerinin ücretsiz dağıtıldığı ve bütün kanallarda yayınlandığı 90'lı yıllarda, futbol programları da müsabakaların ardından en çok izlenen altın saatlerde (*prime-time*) yayınlanmaktaydı. Ancak müsabakaların naklen yayınlarının şifreli kanallara ihale edilmesinin ardından “müsabaka görüntüsüz futbol programları” altın saat kuşağından çekilerek, yerlerini, yerli televizyon dizileri ve sinema filmlerine bırakmıştır. Günümüzde futbol programlarının bu program türlerinin doldurduğu altın saatlerin ardından neredeyse gece yarısına yakın başladığı ve bazılarının sabahın erken saatlerine kadar devam ettiği görülmektedir. Bazı futbol programları da hafta sonu gündüz saatlerinde ekrana gelmektedir.

Televizyondaki spor programları, izleyicilerin Radyo Televizyon Üst Kurulu'na en fazla şikâyet ettiği program türleri arasında yer almaktadır. Spor programları, dramatik diziler ve reklam kuşaklarının ardından en fazla şikâyet konusu olan üçüncü programdır. 2011 yılındaki vatandaş bildirimleri arasında % 3'lük bir yere sahip olan spor haber programları, 2012 yılında 9 puanlık artışla % 12'lik paya ulaşmıştır. 2012 yılındaki vatandaş bildirimleri arasında dramatik diziler 48823 bildirim ile %47, reklâm kuşakları 12587 bildirim ile % 12 ve spor haber programları 12202 bildirim ile % 12'lik paya sahip olmuştur (RTÜK, 2012, s. 48-50).

Futbol Programları ve Şiddet

Televizyon sahada oynanan futbolu, televizyon prodüksiyonuna dönüştürürken, oyunun aslında olmayan pek çok ögeyi bu prodüksiyona ekleyerek eldeki ürünün cazibesini arttırma çabası içindedir. Heyecanlı spikerler, usta yorumcular, istatiksel veriler, zamanın ve görüntünün ustalıkla manipülasyonu, dramatik ve eğlenceli parçalarının da bütüne eklenmesiyle birlikte maçlar sahadaki görüntüsünün çok ötesinde bir televizyon prodüksiyonu haline getirilir. Televizyon, futbolu manipüle etmekle kalmamakta, adeta imal etmektedir (Arık, 2004, s. 352).

Futbolculuk geçmişi veya taraftarlık bağı ile büyük kulüplere aleni bir aidiyet içinde bulunan futbol yorumcuları, adeta temsilcisi gibi davrandıkları kulüplerin taraftarları adına masanın diğer tarafındaki temsilcilerle sözlü mücadeleye girmektedir. Futbol programlarında sözü edilen karşılaşmada sonuç ne olursa olsun büyük kulüplerin renkleriyle oturdukları masada yeniden başlayan bu “sözel futbol müsabakasından” galip ayrılmaya çalışmaktadır. Zaman zaman yüksek sesli ve hiddetli atışmalar şeklinde saatlerce süren bu mücadele, ekran başındakilere neredeyse sözel bir şiddet olarak yansımaktadır.

Türkiye'de özel televizyonlar reyting getiren alanlardan biri olan futbolu fazlasıyla sahiplenmişler ve futbolun haftanın yedi günü, her an hayatımızın içine yerleştirilmesine

katkıda bulunmuşlardır. Futbolun televizyon ile kurduğu birliktelikte medyadaki bazı kanaat önderlerinin (eski hakemler, bazı gazeteciler, bazı eski futbolcular-eski yöneticiler) kullandıkları “başarıya tapınma ve güçlüden yana olma” söyleminin etkisi kısa sürede futbol sahalarında kendisini göstermiştir. Takımlarının kazanması için her türlü yolun mubah olduğunu düşünen bir kitle, stadyumlarda yerini almakla kalmamış; futbolcularına, antrenörlerine, hakeme, rakip takım oyuncularına ve seyircilerine gereken cezayı kendi bildikleri yöntemlerle vermeye kalkışmışlardır (Talimciler, 2010, s. 175).

Konunun bir diğer yönü de futbol-televizyon birlikteliğinin “lümpenlik” (seviyesizlik) olarak nitelenen yoz kültürü yayıyor olmasıdır. Arslanoğlu (2008) bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Delikanlılık, mertlik gibi her kesime hitap etmesi gereken alt değerleri bir kenara koymuş, ağızlarına küfür, yüreklerine sevgisizlik doldurmuş milyonlarca insan nefretlerini, tüm kötücül duygularını futbolun pek müsait ortamında rahat rahat besliyorlar. Televizyonlardaki spor yorumcularının önemli bir bölümü de aynı kültürden geliyor ve o yüzden tutuluyorlar. O kadar çok ‘geyik muhabbeti’ yapılıyor ki ekranlarda, ister istemez bolca teknik hatalar da sergileniyor (s. 367).

Durusoy, (2002) Türkiye’deki spor medyasını şöyle eleştirmektedir:

Özel hayata saygısı yok, spor dışı olaylara neden olur. Teknik açıdan yetersiz, taraftarı yanlış yönlendirir. Futbol kurallarının öğrenilmesinde tek kaynak, büyük katkısı var. Futbolculara ve teknik adamlara “yıldız” muamelesi yapar. Haberleri abartır. Hakemlerin, federasyonun ve kulüp yönetiminin kararlarını etkiler. Takım tutar ve rakipleri yıkmak ve kamçulamak için kasıtlı ve düzmece haber yaratır (s. 145).

Futbol programlarındaki yorumcuların dili de ayrı bir eleştiri konusudur. Bora’ya göre (2006) televizyonda aşırı bir futbol yoğunluğu vardır ve bu aşırılık içeriklerindeki bozulmayla birlikte gelişmektedir:

Kullanılan dil, büyük çoğunlukla birkaç şablon idare eden kısır bir dil. Ya da bir külhanbeyi dili. Üstelik onun edebi açıdan zayıf, bayağı bir versiyonu. Bu dil kör bir fanatizmi yansıtıyor. Yine çoğunlukla bir futbol kulübüne angajmana bağlı bir fanatizm; onunla birleşerek skora odaklanmış, futbol başka güzelliklerine ve değerlerine körleşmiş bir fanatizm. Bu dil ve bakış açısı belki bu futbol sohbetleriyle yaratılmıyor ama bunlar vasıtasıyla yeniden üretiliyor, çoğalıyor, meşrulaştırılıyor. (s. 252)

Bazı araştırmalar şiddet içeriği yoğun olan televizyon programlarını izleyen bireylerin daha yüksek oranda fiziksel şiddete başvurabileceği ve fiziksel şiddeti çözüm olarak görebileceklerini öngörmektedir. İlköğretim öğrencilerinin fiziksel şiddete başvurma ve fiziksel şiddete yaklaşımlarında televizyon programlarının etkisinin incelendiği bir

araştırmada (Tokdemir, 2009), fiziksel şiddet içerecek şekilde kavga etme oranlarının en yüksek olduğu grupların, spor programı izleyenler (%85.1) ile şiddet içerikli yerli/yabancı dizileri izleyenler (%79.4) olduğu tespit edilmiştir. Aynı araştırmada spor programları (%45.3) ile şiddet içerikli yerli/yabancı dizileri izleyenlerin (%42.7) fiziksel şiddeti en yüksek oranlarda çözüm olarak gördükleri belirlenmiştir.

Araştırmalar, spordaki şiddet olaylarının nedenleri arasında medya ve futbol programlarının da ilk sıralarda olduğunu göstermektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) (2011) sporda şiddetle ilgili Meclis Araştırması Komisyonu Raporu'nda şiddetin nedenleri arasında amigolar (%27), sorumsuz seyirciler (%20) ve taraftar derneklerinin (%18) ardından medya dördüncü sırada (%11) sıralanmıştır. Stadyuma gelen seyircilere göre şiddetin nedenlerinin araştırıldığı bir çalışmada da (Özmeden ve Yıldırım, 2003), seyirci saldırganlığı üzerine en etkili “dış etkenler” olarak “spor medyası” (%44.5); “hakem” (%56.4) ve “rakip seyircinin” (%56) ardından üçüncü sırayı almıştır. Televizyon ve gazetelerde şiddet görüntülerinin gösterilmesinin taraftarlar üzerindeki etkisinin incelendiği bir çalışmada ise katılımcıların % 57'si televizyon veya gazetelerde yorumcuların veya köşe yazarlarının tartışmalarının, seyircileri hafta içinde olumsuz etkilediğini bildirmiştir. Aynı araştırmada katılımcıların % 64'ü televizyonda ve gazetelerde şiddet görüntülerinin sık sık gösterilmesini ve üzerinde hafta boyunca yorumlar yapılmasını doğru bulmadığını belirtirken, katılımcıların % 9'u da bunların kendilerini şiddete daha çok yönelttiğini ifade etmiştir (Şahin, 2003, s. 230-31).

Televizyon programlarındaki şiddetin lise öğrencileri üzerindeki etkisinin araştırıldığı bir başka çalışmada (Taylan, 2011) daha fazla spor programı izleyen lise öğrencilerinin acımasız ve tehlikeli dünya algısına sahip oldukları saptanmıştır. Spor programlarının şiddet içerikli olduğunun kabul edildiği araştırmada spor programlarını hiç izlemeyen lise öğrencilerine göre çok izleyenlerde acımasız ve tehlikeli bir dünya algısında artış görülmüştür.

2012 yılında Fenerbahçe-Galatasaray arasında oynanan derbi karşılaşması ile ilgili 5-13 Mayıs 2102 tarihleri arasında 13 televizyon kanalında yayınlanan spor programı ve ana haber bültenlerinin analiz edildiği araştırmada (Demir, 2013) içinde taraftarı olumsuz yönlendirici, nefret söylemleri içeren yayınların yapıldığı saptanmıştır: “Kan, heyecan, korku, savaş, patlamak, gerginlik, kışkırtma, düşman, kan davası, yürek dayanmaz, kızışmak, daha kötü olacak, daha iyi olmayacak, hayat duracak” (s. 247 – 248). Bu söylemleri dile getiren futbol yorumcularından biri olarak gösterilen Ahmet Çakar'ın 6 Mayıs 2012 tarihindeki “*Ve Gol...*” programında sarf ettiği sözler dikkat çekicidir:

Trabzon şu anda kudurma aşamasına geldi. Aynısı eğer haftaya Fenerbahçe, Galatasaray'ı yener şampiyon olursa ondan sonra siz 20 milyon Galatasaraylının kudurmasına bakın. Bu işler hep kan davası gibidir. Galatasaray ömrü hayatında dünya üzerinde 50 tane baba stadın içinde en cehennemsi stada gidiyor (aktaran Ulus, 2013).

Bourdieu'nün de (1997) belirttiği gibi yazılı basındaki gazetecilerde televizyona karşı son derece eleştirel bir söylemin geliştiği gözlenmektedir. Medyanın şiddet olaylarına etkisi, yazılı basında eleştiri konusu olmaktadır (s. 55). 2013 Mayıs ayında oynanan Fenerbahçe-Galatasaray futbol müsabakası sonrasında taraftar Burak Yıldırım'ın İstanbul'da bir durakta öldürülmesiyle ilgili 14 Mayıs 2013 tarihli gazetelerde neredeyse birbirinin aynı başlıklar atılmıştır: “Batsın böyle spor” (*Güneş*), “Derbiniz batsın” (*Türkiye*), “Batsın böyle futbol” (*HaberTürk*) “Batsın bu futbol” (*Radikal*). Gazetelerde yer alan ifadelerde cinayetin azmettiricisi olarak suçlanan birçok kesim arasında televizyondaki futbol programları bulunmaktaydı. *Milliyet* gazetesinde “Azmettiriciler mutlu musunuz?” başlıklı yorumda şu ifadeler yer verilmiştir:

Televizyonlarda tek bir gün dostluktan kardeşlikten söz eden duydunuz mu? Dostluk mesajları verecek bir insanın ekrana çıkarıldığına şahit oldunuz mu? Sözde futbol uzmanları Einstein'ı kışkandıracak bir zekâlarıyla (!) öyle garip yorumlar yapıyorlar, insanların birbirine girmeleri için öyle abuk sabuk laflar ediyorlar ki pes doğrusu... Cacık yapan mı istersiniz, kâğıt yiyen mi, en kavgacı tipleri ekrana çıkarıp reyting peşinde koşan mı? Etrafa hakaret yağdıran mı? Anneler Günü'nde öldürülen Burak Yıldırım kardeşim, seni katleden katilin azmettiricileri işte bunlar... Sen ölürken cebinde belki de ömür boyu saklamak istediğin maç biletinden başka bir şeyin yoktu. Onların ise milyon Euroaları, villaları, zırhlı araçları özel korumaları var. Sen hayallerinle birlikte toprağın altındasın, onlar Türkiye'de futbolu tamamen bitirme çabalarına devam ediyorlar (Kalkan, 2013, s.29).

Aynı olayla ilgili *Fanatik* gazetesinin 14 Mayıs 2013 tarihli nüshasının ilk sayfasında “Bu tabutu kim kaldıracak” başlıklı yazıda da şöyle bir özeleştiri yapılmıştır:

Saha içini terörize eden oyuncular... Taraftarı galeyana getiren sorumsuz yöneticiler... Abuk sabuk programlar, altına yorumcu yazılan holiganlar... Şöhret için satırların kin tohumları eken sözüm ona gazeteciler... Ve bunlara yıllardır göz yuman devlet... Bakandan medyaya kadar hepimiz suçluyuz...

Futbol programları arasında, uzun süre farklı kanallarda devam eden *Telegol* programı süreklilik olarak ilk sırada gelmektedir. 2005 yılı Mayıs ayında Star TV'de yayınlanan *Telegol*'de dönemin Merkez Hakem Kurulu (MHK) Başkanı Ufuk Özerten'le yapılan telefon bağlantısıyla girilen polemik üzerine Star Medya Grup Başkanı Cengiz Özdemir programa

bağlanarak, hem stüdyodakilerin, hem de programa bağlananların üsluplarının rahatsız edici olduğunu, *Telegol*'ün sporun güzelliklerini ön plana çıkaran bir program olması gerektiğini söylemiştir ("Patron bile rahatsız oldu", 2005, s. 26).

Görüntüsüz Futbol Programları

Bir spor branşı olan futbol teoride insanlara rahatlama, stres atma, güzel vakit geçirme imkânları verdiği için özü itibarıyla eğlenceye yöneliktir. Ancak futbol, televizyondaki spor programlarının formatı yüzünden ekran başındakiler için stres yükleyici bir faaliyete dönüşmektedir. Galeano (1995), futbol maçlarının yorumlandığı programları şöyle tarif etmektedir:

Çimento abidede ortalığı titreten saatler son bulduğunda, bu kez sıra yorumculara gelir. Eski dönemlerde yorumcuların maç yayınını keserek oyuncuların ne yapmaları gerektiğini söyledikleri de olmuştur; tabii futbolcular o sırada hata yapmakla meşgul olduklarından onları duyamamışlardır. Tavuğun yumurtadan çıktığına karşı, yumurtanın tavuktan çıktığını savunan bu ideologların tarzı, derin bilgilerinin, saldırgan bir propagandayla lirik bir sevinç anlatımı arasında gidip gelişinden ibarettir (s. 24).

Futbol programları, ağırlıklı olarak stüdyodaki birkaç kişinin sohbetinden meydana gelmektedir. Futbol konulu kısır döngü sohbetleri, futbol seyircisini oyuna yabancılaştırmaktadır. Söz konusu programlarda, futbolun hiç olmadığı kadar oyun öncesinden planlanan, kurgulanan bir stratejik-taktik manevra gibi algılanmasına yol açan analizler yapılmakta ve bu yolla farklı bir futbol bilinci yaratılmaktadır. Futbol medyası oyuna adeta bir 'mühendislik işi' muamelesi yapmakta ve sahada oynanan oyun ile ekrandan seyirciye aktarılanlar arasında bazen kopukluğa varan farklar doğmasına neden olmaktadır. Televizyon; futbolu, üzerinde uzun uzun konuşulabilecek bir malzeme yapmaya çalışmaktadır. Yazılı basının aynı içerikteki faaliyeti burada ikincil bir konum almaktadır. Çünkü bir gazete köşesinde yazan futbol yazarı ile saatlerce süren programlarda bitmek bilmeyen karşılıklı sohbetler yapan meslektaşlarının hem ulaştığı insan sayısı hem de etkinliği farklıdır (Kıvanç, 2001, s. 89-95).

Türkiye'deki televizyonların büyük bir kısmında futbol programlarında müsabaka görüntüsü yer almamaktadır. Müsabakaların naklen yayınlarının ardından sadece Spor Toto Süper Ligi'nin yayıncı kuruluşu Lig TV ve TRT kanallarında müsabaka görüntüleri yayınlanmaktadır. Spor Toto Süper Ligi'nin 2010 yılında yapılan naklen yayın ihalesinde Spor Toto Süper Ligi ve 1. Lig'in yayın haklarını dört yıllığına 321 milyon dolara alan yayıncı kuruluş, müsabakaların özet görüntülerini de belli bir ücret karşılığında diğer

televizyon kanallarına satma hakkını da almıştır.¹ Türkiye’de Lig TV ve TRT kanalları dışında hiçbir televizyon kuruluşu, ücretin yüksekliği nedeniyle müsabaka görüntülerini yayınlamamakta, bunun yerine futbol programlarında yorumcuların sıra dışı söylemleriyle izleyici çekmeye çalışmaktadır.

Bu yorumcuların arasında futbol hakemleri de vazgeçilmez bir unsur olarak programlarda yer almaktadır. Üst klasmanda görev yaparken yazılı ve sözlü basında eleştirilen birçok futbol hakemi, 1990’lı yıllardan itibaren özel televizyonların açılmasıyla birlikte sayıları artan futbol programlarında “kritik pozisyonları yorumlamak ve hakemleri değerlendirmek” amacıyla görev almaya başlamıştır.

Futbol maçlarının oynandıktan sonra hakem hatalarının tartışılması, ilk kez pazar günleri yayınlanan spor programı *Maraton*’un içinde yer almıştır. Şansal Büyüka’nın hazırlayıp sunduğu programda, eski hakem-futbolcu Erman Toroğlu, oynanan maçlardaki hakem hatalarını, pozisyonları defalarca ileri-geri aldırıp “Penaltı var mıydı, yok muydu; ofsayt mıydı, değil miydi?” diye soruşturarak benzer programların öncüsü olmuştur. Bu sırada Erman Toroğlu’nun reji masasındaki yönetmene “Oynatalım Uğur’cuğum” şeklindeki hitabı bir klişe olarak o dönemde sporseverler arasında dilden dile dolaşmıştır (Serim, 2007, s. 282).

Türkiye’de hakem yorumculuğunun en bilinen isimleri olan Erman Toroğlu ve Ahmet Çakar, yaptıkları sıra dışı yorumları ile ekranlarda uzun süre yer almıştır. 1990’lı yıllarda ATV kanalında pazartesi günleri yayınlanan, eski futbolcu ve hakem Erman Toroğlu ile gazeteci Hıncal Uluç’un birlikte sunduğu ve haftanın kritik pozisyonlarının değerlendirildiği *Kale Arkası*, aynı zamanda futbol kurallarının futbolseverlere öğretildiği bir program olmuştur. Bu programdan sonra Bülent Yavuz (MHK Eski Başkanı), Mustafa Çulcu (MHK eski Başkanı), Serdar Çakman, Selçuk Dereli, Cem Papila, İlhami Kaplan, Metin Tokat, Serdar Tatlı ve Bünyamin Gezer gibi eski hakemler televizyonda kritik pozisyonları

---

¹ Türkiye Futbol Federasyonu’nun (TFF) (2010) naklen yayın şartnamesine göre; yayın hakkını kazanan kuruluş talep halinde dakika bedeli 4 bin ABD Dolarından fazla olmamak ve üç dakika ile sınırlı olmak ve tüm yayın hakkını kazanan kuruluşlara eşit koşullarda, eş zamanlı ve aynı içerikte olmak kaydı ile (gol, penaltı, ofsayt, oyuncu ihraçları, saha ve seyirci olayları ve benzeri önemli olaylar) haber amaçlı görüntülerin makul boyutlardaki yayıncı şirket ve Federasyon logosu ile ve sair her türlü unsurdan arındırılmış şekilde vermek zorundadır. Bu sebeple yayın hakkını kazanan kuruluş yayın hakkı kendisinde bulunan tüm müsabakaların tamamını bütün olarak kaydetmekle yükümlüdür. Haber Amaçlı Görüntüler canlı olarak yayınlanan maçlarda maçın bitiminden itibaren, banda kaydedilen maçlarda ise görüntülerin servis merkezine ulaşmasından itibaren en geç 45 dakika içinde diğer (ikincil) yayıncılara servis edilmelidir. Ancak yayın hakkını kazanan kuruluşun haber amaçlı görüntüyü alacak yayın kuruluşları, söz konusu görüntüleri sadece düzenli olarak yayınlanan haber ve spor haber programlarında kullanabilirler. Bu görüntüler hiçbir şekilde magazin, spor – magazin v.s. programlarda kullanılamaz. Daha önce yayınlanmış olan bir haber amaçlı görüntü, içeriği ile başka bir güncel olay arasında direkt bir bağlantı yoksa tekrar kullanılamaz (<http://www.tff.org/Resources/TFF/Documents/TALIMATLAR/Yayin-Talimati.pdf> adresinden alınmıştır)

değerlendirmek üzere programlarda görev almıştır. Eski Türk hakemlerle yetinilmemiş, eski Alman hakem Markus Merk de yayıncı kuruluşta müsabakaları yorumlamıştır.

Hakemlerin televizyondaki eleştirilerinin dozunun ağır olduğu yönünde yorumlara sıkça rastlanmaktadır. UEFA Hakem Komitesi Üyesi ve TFF Merkez Hakem Kurulu eğitimcisi Jaap Uilenberg (2013), Türkiye'deki hakem yorumcularıyla ilgili şunları ifade etmektedir:

Dünyanın bütün liglerinde hakemler eleştirilir. Ancak Türkiye'de bu bazen rahatsız edici boyutlara ulaşabiliyor. Fair-play yani 'adil oyun' diyoruz, bu eleştiriler de adil olmalı. Eğer doğru bir eleştiriye zaten bunu hakemlerimiz alıyor. Ancak Türkiye'de eski ve ünlü hakemler farklı yönde eleştiriyorlar ve bu hakemlik camiasına zarar veriyor. Eski ve ünlü hakemlerin hakemlik yaptığı dönemle şu andaki hakemlik arasında bayağı bir farklar var. Futbol çok değişti, hakemlik çok değişti (s.3).

Maçların naklen yayını ve ardından da spor programlarında en küçük ayrıntılarına kadar tekrar masaya yatırılması, medyanın oyun üzerindeki tahakkümünün maçın ardından da devam etmesine imkan sağlamaktadır. Asli görevleri, hakemi değerlendirmek olan hakem yorumcularının gölgeleri âdeta sahada dolaşmakta ve hakem kararlarından rahatsız olan futbolcular, zaman zaman bu iktidar makamlarına sığınarak, hakem yorumcularından "adalet" beklemektedirler. Oynanan oyunun televizyon ekranlarında yeniden oynanması, atılan golün ofsayt olup olmadığının, faulün aslında öbür oyuncu tarafından mı yapıldığının ve kırmızı kartın haklılığının hesabı, akşam ekranda yeniden sorulmaktadır. Maçlar aslında çoğu zaman 90. dakikada bitmez, hakem yorumcuların maçın ardından verdikleri 'fetvalarının' ardından sonuçlanır. Sahada adalet sağlaması gereken hakemler, sadece federasyon ve gözlemcilerinin denetimi altında değillerdir, televizyoncuların da düpedüz yoğun baskısı altında işlerini yapmaya gayret ederler. Oyunun doğallığı ve bütünlüğü medya tarafından tehdit edilir ve futbolun tüm aktörleri ciddi bir parçalanma yaşar (Arık, 2008, s. 217). Hakemin bitiş düdüğü ile aslında ikinci müsabaka başlamıştır. Maç sonrası yorumlar, tekrarlı gol ve tartışmalı pozisyonlar, defalarca değişen kararlar, eleştirilen taktikler, suçlu arama toplantıları vb. biten bir maçın ardından başlayan yeni maçların habercisi olmaktadır. Artık seyirciler arasında bile futbol yorumcusu fanatikliğı doğmaya başlamıştır (Donuk & Şenduran, 2006, s. 48).

Futbolun popüler bir spor olması birçok kimseyi yorumcu veya yazar konumuna getirmiştir. Yorumcu veya yazar olmanın getirilerinden biri de o kişilere sosyal statü sağlamasıdır (Donuk & Şenduran, 2006, s. 55). Televizyondaki futbol programlarında yorum yapan ve televizyon yapımcılarının aradığı tarzda agresif ve kimilerine göre renkli bir üsluba sahip olan Ahmet Çakar ve Erman Toroğlu gibi hakemlikten gelme futbol yorumcuları, spor

programlarının dışında yarışma gibi başka program türlerinde de sunucu olarak görev almış, hatta reklam filmlerinde bile ekran yüzü olarak oynamıştır. Hararetli tartışmalar ve radikal yorumların yapıldığı futbol programları ve bunların yorumcuları, zaman zaman çeşitli kişi ve grupların saldırısına da uğramaktadır. 2013 yılı Nisan ayında Beyaz TV'de *Derin Futbol* programının yayını sırasında, Şampiyonlar Ligi'ndeki Real Madrid-Galatasaray maçında hangi takımın tur atlayacağıyla ilgili yapılan yorumlar üzerine öfkelenildiği söylenen 35-40 kişilik bir grup televizyon binasını basmış ve bir güvenlik görevlisini darp etmiştir. Uzun süre Telegol programında yorumculuk yapan Ahmet Çakar'ın 2004 yılında İstanbul'da silahlı bir saldırıya uğraması da hafızalarda yerini korumaktadır.

Bu araştırmanın amacı, kamuoyunun televizyonda yayınlanan futbol programları ve bu programlarda ekrana gelen yorumcu, eski futbolcu ve hakemlerle ilgili algısının ortaya konulmasıdır.

Yöntem

Araştırmacı tarafından literatür taraması ve spor alanında uzman olan iki akademisyenle yapılan görüşmeler sonucunda 23 soruluk 5'li Likert tipi bir anket geliştirilmiştir. Anket geçerlilik ve güvenilirlik testi için Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde öğrenim gören 80 gönüllü katılımcıya uygulanmıştır. Yeterli değerlere ulaşıldığının görülmesinin ardından Anket daha sonra bir internet sitesinde (<http://selamiozsoy.com/>) konularak 2013 yılının Ağustos ve Aralık ayları arasında katılımcıların erişimine açılmıştır. Ankete bir IP adresi üzerinden sadece bir defa giriş yapılması sağlanmıştır. Çeşitli kulüplerin taraftar sitelerinde ve sosyal medyada yapılan duyuru sonucunda anketi 423 katılımcı doldurmuştur. Elde edilen veriler, frekans değerleri, çapraz tablo, faktör analizi, bağımsız örneklem *t*-testi, tek yönlü varyans analiziyle (ANOVA) test edilmiştir.

Tablo 1 – Faktör analizi sonuçları

	Olumsuz	
Taraftarları şiddet ve saldırganlığa yöneltir	.859	
Kulüpler arasında ayrımcılığı körükler	.802	
Taraftarlar arasındaki ayrımcılığı körükler	.777	-,312
Spor sahalarındaki şiddetin artmasına neden olur	.719	
Argo ve kötü söz içerir	.662	-,319
RTÜK daha sıkı denetlemelidir	.625	
Gereksiz programlardır	.603	
Tartışma olduğunda daha çok izlenir	.471	
	Olumlu	

İlkeli yorum yaparlar	.861
<i>Fair-play</i> 'i özendirirler	.795
Tarafsız yorum yaparlar	.770
Genelde futbol hakkında bilgilidir	.702
Hakemler	
Hakemlere olan güveni azaltırlar	.909
Hakemleri eleştirirken aşırıya kaçarlar	.887
Futbolcuları olumsuz etkilerler	.737
Çıkarım Yöntemi: Temel Bileşenler Çözümlemesi. Çevirme Yöntemi: Varimax Kaiser Normalizasyon.	

Yapılan faktör analizinde ikiden daha az madde içeren faktörlerin elenmesiyle (Floyd & Widaman, 1995) üç faktörlü çözüm elde edilmiştir. Anketin Kaiser-Meyer-Olkin örneklem yeterliliği ölçeği 0.887 ve Bartlett's Yuvarlama Testi .000 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Yapılan faktör analizinde 15 madde 3 faktöre indirgenmiştir. Bu faktörler, “olumlu görüş”, “olumsuz görüş” ve “hakem eleştirisi” olarak adlandırılmıştır. Faktör analizinde elde edilen üç faktör, toplam varyansın % 63.44'ünü açıklamaktadır. 15 maddenin ortalaması 3.332 olarak gerçekleşmiştir. Güvenirlik analizinde 15 madde için Cronbach Alpha değeri .688'dir.

Ayrıca televizyondaki futbol programlarını belirlemek ve katılımcılarını analiz etmek için de 2013-2014 Spor Toto Süper Ligi'nin başladığı dönem olan 2013 Eylül ayında televizyonda yayında olan futbol programları ve katılımcıları, tarama yöntemiyle listelenmiştir.

Bulgular

Televizyondaki futbol programları

RTÜK verilerine göre Türkiye genelinde karasal yayın yapan 25 ulusal, 16 bölgesel ve 206 yerel olmak üzere 247 televizyon kanalı mevcuttur. Bunların dışında Türkiye'ye uydudan yayın yapan 86 televizyon kanalı bulunmaktadır. 2013 yılı içinde karasal ve uydu üzerinden yayın yapan ulusal televizyon kanallarında saptanabilen toplam 30 futbol programı vardır. Bu programların sadece yayıncı kuruluş Digitürk Platformunun kanalı olan Lig TV ve TRT'nin kanallarındaki sekiz programda Spor Toto Süper Ligi maçlarının görüntüleri yayınlanmaktadır. Bu programlarda 97 yorumcu ve sunucu/moderatör ekrana çıkmaktadır. Bunların % 75'i sunucu/moderatör olarak görev yapan televizyoncu, % 21'i eski futbolcu veya eski antrenör, % 0.9'u ise eski hakemdir. Televizyondaki futbol tartışma programlarında

ekrana çıkan gazeteci/televizyoncu, eski futbolcu/antrenör ve eski hakemlerin ikisi dışında tamamı erkektir. Stüdyoya davet edilen taraftarların görüşlerinin de alındığı NTV'deki *Yenilsen de Yensen de* adlı programın sunucusu Banu Yelkovan ve TV Em'de "Bu da mı Gol Değil?" programının sunucusu Hande Aydınalp 28 futbol programında ekrana çıkan iki kadın televizyoncudur.

Tablo 2 - Televizyondaki futbol programlarında ekrana çıkanların sayıları

Programdaki yorumcu	Sayı
Televizyoncu	72
Eski futbolcu-çalıştırıcı	20
Eski hakem	9
Toplam	101

Televizyon kanallarında tespit edilebilen futbol programları ve bu programlarda ekrana çıkan gazeteci/televizyoncu, eski futbolcu / antrenör (altı çizili yazılmıştır) ve eski hakemlerin (*italik yazılmıştır*) isimleri şöyledir:

Futbol müsabakalarından görüntülerin yayınlandığı programlar:

MARATON (Lig TV): Şansal Büyüka, Hakan Şükür, Tümer Metin, *Marcus Merk*.

STADYUM (TRT1): Ersin Düzen, Ayhan Akman, İlker Yağcıoğlu

FUTBOL ATEŞİ (TRT Spor) Tunç Elibol, *Bünyamin Gezer* ve Arif Erdem

90'DAN SONRA (TRT Spor): Acar Acartürk, Giray Bulak, *Serdar Çakman*, *Zafer Önder İpek*.

SPOR ARTI (TRT Spor): Erdoğan Arıkan

CANLI SKOR (TRT Spor): Taha Can, Tanju Çolak, Sadık İkiler (PTT 1. Lig)

SÜPER FUTBOL (TRT Türk): Altuğ Köseleli, Ceyhun Eriş, *Serdar Çakman*

STÜDYO FUTBOL (TRT Türk) Altuğ Köseleli, Levent Özçelik, Zeki Çol, Ceyhun Eriş, Mesut Bakkal

FUTBOL AVRASYA (TRT Avaz): Orhan Kılıç, Murat Çelik, Mehmet Ak.

Futbol müsabakalarından görüntülerin olmadığı programlar:

%100 FUTBOL (NTV): Güntekin Onay, Rıdvan Dilmen.

90'A (A Haber): Serkan Korkmaz, Hıncal Uluç, Kemal Belgin, Erol Kaynar.

90+ (NTV Spor): Murat Kosova, Mehmet Demirkol, Bülent Korkmaz, Metin Tekin.

90+3 (Cine 5): Barbaros Çıdal, Atilla Gökçe, Gürcan Bilgiç.

ARTI FUTBOL (A Haber): Serkan Korkmaz, Levent Tüzemen, Gürcan Bilgiç, Olcay Çakır ve Turgay Demir.

BEYAZ FUTBOL, DERİN FUTBOL (Beyaz TV): Ertem Şener, Sinan Engin, Ümit Özat, Rasim Ozan Kütahyalı, *Ahmet Çakar*.

BİZİM STADYUM (Haber Türk): Faik Çetiner, Halil Özer, Serdar Çelikler, Ali Gültiken, Ogün Temizkanoğlu, Tanju Çolak, Abdülkerim Durmaz ve *Bülent Yavuz*,

BU DA MI GOL DEĞİL (TV Em): Murat Özarı, Hande Aydınalp.

FUTBOL AKTÜEL (NTV Spor): Ercan Taner, Bağış Erten, Metin Tekin, Önder Özen.

FUTBOL GECESİ (TGRT Haber): Cüneyt Şen, Naci Arkan, Kemal Belgin, Ümit Aktan.

FUTBOL PAZARI (Ulusal Kanal): Hüseyin Şuekinci, Metin Tükenmez, Cevat Güler.

GOL ATAN KALEYE (Cine 5): Pamir Erbatuk, Gürcan Ulusoy, Barış Gerçeker ve Soner Öztürk.

LİG GECESİ (Kanaltürk): Bülent Ülgen, *Selçuk Dereli*, Ali Ece.

ORTA SAHA (Skytürk 360): Bülent Tuncay, Melih Gümüşbüçak, Hakan Yaşar.

SADECE FUTBOL (24TV): Değer Okşar, Cüneyt Tanman, Engin Verel, *Muhittin Boşat*.

SANTRAFOUR (Kanal T): Orhan Zeki Ak, Başar Büyükkol, Kemal Özcanlı, Cihangir Güner ve Behçet Özen.

SPOR ZAMANI (Samanyolu TV): Mehmet Şeyho, Davut Dişli, Osman Şehner, Yemen Ekşioğlu.

SPORVİZYON (Kanal A): Murat Çimen, Osman Tamburacı, Volkan Ballı.

TELEGOL (TV8): Serhat Ulueren, Ziya Şengül, Gökmen Özdenak, Kaya Çilingiroğlu ve *Erman Toroğlu*.

TELESTAT (TGRT Haber): Cüneyt Şen, Naci Arkan, Cem Buba, Hasan Sarıççek, Ömer Faruk Ünal.

YENİ SEN DE YENSEN DE (NTV Spor): Banu Yelkovan, Bağış Erten.

Ankete katılanların demografik yapısı

Araştırmada anketi dolduran 423 katılımcının % 77.5'i erkek, % 22.5'i kadındır. Yaş aralıklarına göre katılımcıların % 65.5'i 18-29 yaş, % 23.9'u 30-39 yaş, % 7.3'ü 40-49 yaş, %

3.3’i 50 yaş ve üzerindedir. Aylık ortalama gelir düzeylerine bakıldığında katılımcıların %29.3’ü 800 TL’den az, % 26.2’si 801-1600 TL, % 30.7’si 1801-3000 TL, % 13.7’si 3001 TL ve üstü gelire sahiptir. Katılımcıların %61’i lisans, % 22.5’i ilköğretim ve lise, %16.5’i de lisansüstü eğitime sahiptir.

Televizyondaki futbol programlarını izleme sıklığı sorusuna katılımcıların %27.7’si “çok sık”, % 66.4’ü “ara sıra”, % 5.9’u “hiçbir zaman” cevabını vermiştir. Cinsiyete göre bakıldığında futbol programlarını “çok sık” izleyen 117 katılımcının % 88’i erkek, % 12’si kadındır. Ara sıra izleyen 281 katılımcının % 77.5’i erkek, % 22.5’i kadındır. Hiç izlemeyen 25 katılımcının % 68’i kadın, % 32’si erkektir. Katılımcıların %85.1’i kulüp taraftarı olduğunu, % 14.9’u da kulüp taraftarı olmadığını belirtmiştir. Kulüp taraftarı olan 360 katılımcının % 80’i erkektir. Katılımcıların % 30.3’ü aktif futbolculuk geçmişi olduğunu bildirirken, % 69.7’si aktif futbolculuk geçmişi olmadığını ifade etmiştir. Futbolculuk geçmişi olan 128 katılımcının % 92’si erkektir.

Tablo 3 –Katılımcıların televizyondaki futbol programlarıyla ilgili görüşlerinin ortalamaları

Televizyondaki futbol programları...	<i>x</i>
1- Büyük kulüplerin konuşulduğu programlardır	4.39
2- Genellikle erkeklere hitap eder	4.14
3- Tartışma olduğunda daha çok izlenir	4.14
4- RTÜK daha sıkı denetlemelidir	3.93
5- Kulüpler arasında ayrımcılığı körükler	3.79
6- Taraftarlar arasındaki ayrımcılığı körükler	3.77
7- Taraftarları şiddet ve saldırganlığa yöneltir	3.61
8- Argo ve kötü söz içerir	3.56
9- Müsabaka görüntüleri için izlenen programlardır	3.46
10- Spor sahalarındaki şiddetin artmasına neden olur	3.42
11- Gereksiz programlardır	2.92
Futbol programlarındaki yorumcular...	
12- Ortamı gererek izlenme oranını arttırmaya çalışırlar	4.17
13- Taraftara hoş görünmeye çalışırlar	3.79
14- Genelde futbol hakkında bilgilidir	3.20
15- Erkek yorumcular futbolu iyi yorumlar	3.13
16- Eski futbolcular, futbolu daha çok bilir	2.97
17- Kadın yorumcular futbolu iyi yorumlar	2.46
18- İlkeli yorum yaparlar	2.28
19- <i>Fair-play</i> ’i (dürüst oyun) özendirirler	2.23
20- Tarafsız yorum yaparlar	1.98
Futbol programlarındaki eski hakemler...	
21- Hakemleri eleştirirken aşırıya kaçarlar	3.78
22- Hakemlere olan güveni azaltırlar	3.75
23- Futbolcuları olumsuz etkilerler	3.54

Maddelerin analizi

Faktör analizi yapılmadan maddelerin ortalamalarına göre (Tamamen Katılıyorum: 5, Katılıyorum: 4, Kararsızım: 3, Katılmıyorum: 2, Hiç katılmıyorum: 1) en fazla değeri, futbol programlarında büyük kulüplerin konuşulduğu ve yorumcuların ortamı gererek izlenme oranını arttırmaya çalıştıkları şeklindeki maddeler almıştır. Futbol yorumcularının tarafsız yorum yaptığı şeklindeki madde en az değeri almıştır (Tablo 3).

Cinsiyete göre televizyondaki futbol programları

Elde edilen faktörlerin bağımsız örneklem *t*-testine göre üç faktörde cinsiyete göre anlamlı farklılık görülmüştür. Buna göre erkek katılımcılar, kadınlara göre televizyondaki futbol programlarını daha olumlu algılamaktadır ($t=4.205$, $p<.05$). Kadın katılımcılar, erkeklere göre futbol yorumcularını daha olumsuz algılamaktadır ($t=-5.806$, $p<.05$). Erkek katılımcılar, kadınlara göre daha fazla hakem yorumcu eleştirisinde bulunmuştur ($t=4.341$, $p<.05$).

Yaşa göre futbol programları

Katılımcıların yaş değişkenine göre televizyondaki futbol programlarına bakışını analiz etmek için dört grup arasında yapılan Tek Yönlü Varyans Analizinde (ANOVA) anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p<.05$). Buna göre 40-49 yaş arasındaki katılımcılar 18-19 yaş arasındaki katılımcılara göre futbol programlarındaki hakemleri daha olumlu bulmuştur.

Diğer değişkenlere göre futbol programları

Katılımcıların kulüp taraftarı olmaları ve geçmişlerinde aktif futbol oynayıp oynamaları ölçütlerine göre yapılan *t*-testlerinde futbol programlarına bakışlarında üç faktörde de anlamlı farklılık görülmemiştir ($p>.05$). Katılımcıların eğitim düzeyleri (ilköğretim ve lise, lisans, lisansüstü) ve futbol programlarını izleme sıklığına (sık, ara sıra ve hiçbir zaman) göre yapılan Tek Yönlü Varyans Analizlerinde (ANOVA) futbol programlarına bakışlarında üç faktörde de anlamlı farklılık bulunmamıştır ($p>.05$).

Sonuç ve Tartışma

Araştırmanın katılımcılarına göre televizyondaki futbol programları, yoğun olarak erkeklere hitap eden ve sadece büyük kulüplerin konuşulduğu programlardır. Ekranlarda nitelikli ve düzeyli yorumların yapıldığı programlar da bulunmasına rağmen ankete katılan 423 kişinin televizyondaki futbol programlarıyla ilgili algısının genelde olumsuz olduğu

ortaya çıkmıştır. Katılımcılara göre televizyondaki spor yorumcuları ortamı gererek izlenme oranını arttırmaya çalışmaktadır. Bu programlarda büyük kulüpler konuşulmakta, genellikle erkeklere hitap edilmekte ve bir tartışma ortamı olduğunda daha fazla izlenmektedir. Katılımcılar, televizyondaki futbol programlarında taraflı yorum yapıldığını, *fair-play*'in özendirilmediğini ve ilkeli davranılmadığını da vurgulamıştır. Yine katılımcılara göre hakem yorumcuları hakemleri eleştirirken aşırıya kaçmaktadır.

Katılımcıların sadece % 5.9'unun futbol programlarını hiçbir zaman seyretmediği dikkate alınır, izlenme oranları raporlarında sadece TRT1'deki *Stadyum* programının ilk 100 program arasında olmasına rağmen, izleyicilerin farklı yoğunluklarda futbol programlarını takip ettiği söylenebilir.

Televizyonda incelenen 28 futbol programında konuşmacı olarak yer alanların % 20'sinin eski futbolcu veya teknik adam iken, geri kalanlar gazeteci ve futbol yorumcularıdır. Gelişmiş ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de eski futbolcular ve teknik adamlar, maç naklen yayınlarında anlatıcının yanında yorumcu olarak görev yapmaktadır. Ancak sadece eski futbolcu olması dışında gazetecilik veya televizyon yayıncılığı konusunda eğitimi olmayan kimselerin sayısının futbol sohbet programlarında azalmakta olduğu söylenebilir. Spor medyasında basılı ve elektronik medyada görev yapanların nitelikleri günden güne yükselmekte ve mesleğe yeni girenlerle bir dönüşüm yaşanmaktadır. Eğitimli, entelektüel birikimi olan ve yabancı dil bilen yeni kuşak, önceleri alaylı tabir edilen eski gazeteci prototipinin yerini almaktadır.

Televizyondaki sporla ilgili program ve haberler, medyanın gazete ve dergi türündeki basılı mecralarında olduğu gibi futbolun hegemonyası altındadır. Futbolla ilgili programlar da üç büyük kulüp olarak adlandırılan Fenerbahçe, Galatasaray ve Beşiktaş'a endekslenmiştir. Futbol, televizyon aracılığıyla yeniden üretilmektedir. Ancak televizyon programlarında üretilen "sözel futbol," araştırmanın katılımcılarının gözünde olumsuz bir algıya sahiptir.

Katılımcılara göre televizyondaki futbol programlarının çoğunluğu erkeklerden oluşan geniş bir izleyici kitlesine sahiptir. Benzer sonuçlar elde edilen Bahar'ın (2007) yaptığı çalışmada da spor programlarının izlenme süresinin cinsiyete göre anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmüştür ($t= 9.119, p< .05$). Televizyonda spor programlarını izlemek için erkek öğrenciler (4.89 saat) kız öğrencilerden (1.83 saat) daha fazla zaman ayırmaktadır. Spor programlarının önemli bir kısmının futbol ağırlıklı olması ve erkek öğrencilerin futbola kız öğrencilerden daha fazla ilgi göstermesi bu farkın sebeplerinden olabilir (s. 43). Futbol programlarıyla ilgili olumlu görüş bildiren katılımcıların cinsiyete göre analizinde erkeklerden yana anlamlı sonuç bulunması beklenen bir sonuçtur. Futbol programlarını çok sık izleyen

katılımcıların % 88'inin erkek olması da bu sonuç beklentisini pekiştirmektedir. Televizyondaki spor programlarında ekrana çıkanların neredeyse tamamı erkektir. Futbolun maskülen bir alan olduğu tüm dünyada kabul edilen bir gerçekliktir. Haber Türk televizyonunda 24 Eylül 2012 tarihinde yayınlanan *Bizim Stadyum* programında eski futbolcu Ümit Özat'ın "Kadınlar futboldan erkekler kadar anlamaz" ifadesiyle televizyoncu Simge Fıstıkoğlu ile girdiği tartışma Özat'ın stüdyoyu terk etmesine kadar varmıştır. Ümit Özat'ın bu programdaki söylemlerinin, genelde spor ortamında kadına bakış açısını özetlediği söylenebilir.

Katılımcılar, televizyondaki hakem yorumcuları için ortalamanın üstünde olumsuz görüş bildirmiştir. Katılımcılara göre hakem yorumcuları hakemleri eleştirirken aşırıya kaçmakta ve kamuoyunun hakemlere olan güveni azaltmaktadır. Futbol programlarındaki hakemler, müsabakalardan sonra hakemlerin verdikleri kritik kararlarla ilgili uzman görüşü sunarken, aynı zamanda futbol kurallarını izleyenlere öğretme işlevini de yerine getirmektedir. Hakem yorumcularının bu eğitici ve öğretici fonksiyonlarını daha yoğun bir şekilde yerine getirmeleri gerektiği savunulabilir.

Araştırmanın katılımcıları futbol programlarının şiddeti arttırdığı şeklindeki maddeyi 3.61 ortalamaıyla değerlendirmiştir. Ekran başına izleyici çekmek, popüler olmak, sosyal medyada konuşulmak gibi amaçlarla futbol programlarında sıra dışı ve ateşli söylemlere ticari kaygılarla çoğu özel kanalda sıcak bakılmaktadır. Genellikle futbolculuk geçmişleri veya açıklamalarıyla bir kulüp aidiyetine sahip olan futbol yorumcularının gündemdeki konuları konuşurken takındıkları agresif tavır, izleyicileri olumsuz etkilemektedir. Futbol yorumcularının söylemleri, rakip taraftarı tahrik ederek şiddet eylemlerine kışkırtabilmektedir. Televizyon programlarındaki yorumlar, taraftarların sohbetleri için referans noktası olmakta ve kimi akademik araştırmalarda futbolda yaşanan gerginlik ve tribün çatışmaları ile dolaylı da olsa ilişkilendirilmektedir.

Son dönemde yaşanan bir örnek olarak 2013 yılı Aralık ayında Spor Toto Süper Ligi'nde oynanan Kasımpaşa-Beşiktaş maçında sahaya girerek Beşiktaşlı futbolcu Fernandes'i tekmeleyen şahıs, Beyaz TV'deki *Derin Futbol* programına konuk edilmiştir. Suç işleyen bir kişinin Beşiktaş kulübünün amblemini taşıyan bir giysi ile reyting adına ekrana çıkarılması, televizyon kuruluşlarının bakış açısı için olumsuz bir örnektir. Televizyona çıkan kişiler, kitlelere rol model olabilme potansiyeli taşıdığından, suç işleyen bir şahsın ekrana çıkarılarak ödüllendirilmesi, sahalarda yeni suç örneklerin yaşanmasını tetikleyebilir.

Öneriler

Türkiye Futbol Federasyonu'nun naklen yayın ihalesi şartnamesine göre yayıncı kuruluş tarafından diğer kanallara ücretli dağıtılması nedeniyle televizyondaki futbol programlarında müsabaka görüntüsü yer almamaktadır. Futbol programlarının olumsuz algısının değişmesi için müsabaka görüntülerinin uygun koşullarda diğer kanallara iletilmesi, Lig TV ve TRT dışındaki kanallardaki futbol programlarının içeriğini zenginleştirecek ve tartışma ortamından daha çok futbol konuşmaya sevk edecektir.

Araştırmanın katılımcıları, Radyo Televizyon Üst Kurulu'ndan futbol programlarıyla ilgili 3.93'lük ortalamayla daha fazla denetim talep etmiştir. 2012 yılında en fazla şikâyet alan program türleri arasında üçüncü sırada bulunan futbol programlarıyla ilgili ayrı bir düzenleme yapılabilir. Sık şikâyet alan programlar deşifre edilerek şikâyet konuları çerçevesinde ilgili kurumlara uyarıda bulunulabilir. Futbol izleyicisini bilgilendirmeye yönelik kamu spotları hazırlanıp, bunların futbol programlarından önce yayınlanması sağlanabilir. Ayrıca orta öğretimde medya okuryazarlığı dersleri yaygınlaştırılmalı ve içeriğinde de spor medyasına yönelik uyarıcı bilgiler yer almalıdır. Hakem yorumcuları, futbol kurallarını izleyenlere öğretici ve "dürüst oyun" yaklaşımını ön planda tutan bir anlayışla gündemdeki konuları değerlendirmelidir. Futbol programlarında kadın yorumcu ve moderatörlerin yer alması, programın hedef kitlesini genişletecek ve tartışmaların daha ılımlı bir ortamda geçmesini sağlayabilir.

Kuşkusuz medya ticari bir yapıdadır ve belirleyici olan satış /aeuiaaueieia reklam gelirleridir. Ancak etik değerlerin de göz ardı edilmemesi gerekir.

Kaynakça

- Althusser, L. (2010) *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*, İstanbul: İthaki.
- Arık, B. (2004). *Medya çağında futbol ve televizyon arasındaki kaçınılmaz ilişki: Top ekranda*. İstanbul: Salyangoz.
- Arık, M.B. (2008). Futbol ve televizyon bağı: Simbiyoz beslenme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26: 197-222.
- Aslanoğlu, K. (2008). Kitlelerin afyonu futbol. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26: 363-372.
- Atkaya, K. (2005, 10 Mayıs). Patron bile rahatsız oldu. *Hürriyet*, s. 26.
- Authier C. (2002). *Futbol A.Ş.* (Çev. A. Berktay). İstanbul: Kitap.
- Azmettiriciler mutlu musunuz? (2013, 15 Mayıs). *Milliyet*, s. 22.
- Bahar, H.H. (2007). Eğitim fakültesi öğrencilerinin çeşitli televizyon programlarını izleme süresinin cinsiyet ve sınıf seviyesine göre değerlendirilmesi (Erzincan Eğitim Fakültesi örneği). *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9 (1): 37-49.
- Bora, T. (2006). *Kârhanede romantizm: Futbol yazıları*. İstanbul: İletişim.

- Bourdieu, P. (1997). *Televizyon üzerine* (Çev. T. Ilgaz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bu tabutu kim kaldıracak? (2013, 14 Mayıs). *Fanatik*, s. 1.
- Demir, M. (2013). 2012 Süper Kupa finalinin televizyonlardaki yansıması, söylemlerin nefret algısı oluşturma bağlamında değerlendirilmesi. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 56: 231-254.
- Donuk B. & Şenduran F.S. (2006). *Futbolun anatomisi*. İstanbul: Ötüken.
- Durusoy, İ. (2002). *Futbol teorisi*. İstanbul: Boyut.
- Floyd F. J. & Widaman K. F. (1995) Factor analysis in the development and refinement of clinical assessment instruments. *Psychological Assessment*, 7 (3): 286-299.
- Hakem yorumcuları hakemliğe zarar veriyor (2013,1 Mart). *Fotomaç*.
<http://www.fotomac.com.tr/Futbol/2013/03/01/hakem-yorumculari-hakemlige-zarar-veriyor> adresinden alınmıştır.
- Galeano E. (1995). Gölgede ve güneşte futbol (Çev. E. Önalp & M. N. Kutlu). İstanbul: Can.
- Gürel, T. (2007). Postemperyalizmin silahı televizyonun bireyin sosyalleşmesindeki yeri, (Der. B. Arık & M: Şeker), *İletişim ve ötesi* içinde (ss. 118-134). Konya: Tablet Yayınları.
- İlhan, L. & Gencer, E. (2012). Çocuklarda spora yönelim faktörü olarak medya: Ulusal bir televizyon kanalında yayınlanan *Buzda Dans* adlı yarışma programının ardından yapılan bir inceleme. *Niğde Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 6 (1): 85-93.
- Kazaz, M. (2007). *Televizyon spor haberleri*. İstanbul: NKM Yayınları.
- Kıvanç, Ü. (2001). *Kesin ofsayt: Televizyon futbol ve futbol medyası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aylık tiraj raporları. (n.d.). <http://www.medyatava.com/tiraj> adresinden alınmıştır.
- Millî Eğitim Bakanlığı Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı (2008). Öğrencilerin televizyon izleme alışkanlıkları. http://yegitek.meb.gov.tr/tamamlanan/TV_izleme.pdf adresinden alınmıştır.
- Misci Kip, S. (2013). Türk televizyon izleyicisi kültürel omnivor mu? Türkiye'deki televizyon izleyici yapısı üzerine bir araştırma. *Global Media Journal*, 4 (7): 156-169.
- Mutlu, E. (1999). *Televizyon ve toplum*. Ankara: TRT Eğitim Dairesi Yayınları.
- Özmaden M. & Yıldırım İ. (2003). Futbola İlişkin Dışsal Etkenlerin Seyirci Saldırganlığı Üzerindeki Etki Düzeylerinin Araştırılması, İ. Yıldırım, İ. Doğan & P. Erturan Der., *Beden Eğitimi ve Sporda Sosyal Alanlar Kongresi bildiriler kitabı*, 10-11 Ekim 2003 içinde. (ss.188-98). Ankara: Ankara Gazi Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu Yayınları.
- Radyo Televizyon Üst Kurulu (2012). *Faaliyet raporu*.
http://www.rtuk.org.tr/sayfalar/DosyaIndir.aspx?icerik_id=599fa8d9-a7a8-4f50-a409-e2d49ae90d47 adresinden alınmıştır.
- Serim, Ö. (2007). *Türk televizyon tarihi 1952-2006*. İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Şahin, H.M. (2003) *Sporda şiddet ve saldırganlık*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Şeker, M. & Gölcü, A. (2008). Futbolun televizyonda yeniden üretimi. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26: 115-134.
- Talimciler, A. (2010). Sporun sosyolojisi sosyolojinin sporu. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Taylan, H. H. (2011). Televizyon programlarındaki şiddetin yetiştirme etkisi: Konya lise öğrencileri üzerine bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26: 355-367.
- TBMM (2011). *Spor Kulüplerinin Sorunları ile Sporda Şiddet Sorununun Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*.

http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/denetim/spor/belgeler/ss733_spor_araskom.pdf

adresinden alınmıştır.

Tokdemir, M. vd. (2009). İlköğretim öğrencilerinin fiziksel şiddete başvurma ve fiziksel şiddete yaklaşımlarında televizyon programlarının etkisi. *Türkiye Klinikleri Adli Tıp Dergisi*, 6 (2): 74-85.

Ulus, S. (2013). Bir derbi cinayetinin ardından: Futbolda şiddetin Türk basınında temsili üzerine. *Global Media Journal*, 4(7): 187-213.